

שירת הקודש לאברהם אבן עזרא בספרד

م. نعمة جاسم محمد
مركز الدراسات الاستراتيجية والدولية

תקציר

שירת הקודש בספרד הופיעה בה בעת עם שירת החול. קדמה לה מסורת ארוכה בת מאות שנים של שירת קודש עברית, יצירת דורות של פייטנים נערצים, שבעצם טבעה נטתה נגד שינויים קיצוניים וחיידושים מופלגים. בשלביה המוקדמים אכן היתה הפייטנות הספרדית המשך נאמן לקודמתה; אך בהדרגה, ובתנופה גדולה, משלמה אבן גבירול והלאה, התעצם תהליך התחדשותה בכל תחום אפשרי – בלשון, בסוגים הליטורגיים, בתכנים, בצורות ובאיכויות האסתטיות – עד שנעשתה כעין "אסכולה" מקורית עם מאפיינים ייחודיים. פייטני ספרד דחו, כאמור, את לשונם הקשה והמעורפלת של קודמיהם ואימצו לעצמם את לשון המקרא ה"צחה". דעתם השלילית על סגנון הפייטנות הארצישראלית ושלוחותיה משתקפת בבהירות בביקורתו הקשה של אברהם אבן עזרא (בפירוש לקהלת ה, א) על יצירתו של אלעזר הקליר, המפורסם והנערץ בפייטנים הקדמונים. לאחר דורות אינספור שבה שירת הקודש העברית ל"לשון הקודש" של הספרות המקראית, לריתמוס הפנימי של מבניה, ללחני שירתה ולאמצעיה הרטוריים. תבניות לשון רבות, קטעי פסוקים ואפילו פסוקים שלמים שעיתרו את "הסגנון השיבוצי", רמזים לדמויות או למאורעות מקראיים שונים וכדומה, גררו עימם לטקסט הפיוטי החדש את זכר מקורותיהם, הפעימו אותו בהדים ובני הדים, יצרו בו רובד עשיר של הקשרים ורמזים, שנעשה מרכיב חשוב במשמעותו והעניק לו מימד של עומק. הספרדים היו בקיאים במקרא, הם התחנכו עליו והוא היה שמור בזיכרונם ושגור על לשונם. הם קלטו ברצון וזיהו בנקל את המסרים החבויים בהם.

שירת הקודש בספרד

ראשיתה של שירת הקודש, הפיוט*, לא היה בספרד, אלא (בארץ ישראל) בסוף תקופת התלמוד**. אך בספרד של ימי הביניים***, בהשפעת שירת החול, התעצבה והתחדשה שירת הקודש גם בתוכן וגם בצורה, ויש הסבורים כי "מבחינה אמנותית טהורה, ולפי קני המידה

פיוט: המילה פיוט באה מן השפה היוונית ופירושה: שיר. המושג פיוט מתכוון לכל שירת* הקודש בעברית, שתחילתה (בארץ ישראל) בסוף תקופת התלמוד. שירת הקודש היא "אחת מצורות היצירה האותנטיות במובהק של עם ישראל". ראשיתה (בארץ ישראל) בסוף תקופת התלמוד. בפיוט הארץ-ישראלי הקדום, והיא נועדה לקשט את התפילה בבית הכנסת, בעיקר בשבתות, בחגים ובימים נראים. מארץ ישראל עבר הפיוט לארצות התפוצה: בבבל, ספרד וצפון אפריקה, ובמקביל - לארצות אירופה הנוצריות - איטליה, צרפת, גרמניה - וספרד. בספרד של ימי הביניים ובהשפעת השירה הערבית, הגיע הפיוט לשיא התפתחותו וכלל גם חריזה מגוונת. מקצב וחלוקה ל"בתיים". בתקופה זו שימש הפיוט באירועים שונים - חתונה, ברית מילה, סעודת שבת. שם, בספרד של ימי הביניים, התפתחה גם שירת החול, שאותה יצרו משוררי ספרד לצד שירת הקודש - הפיוטים. יש הסבורים כי "מאז ועד עתה לא התרוממה השירה העברית למדרגה גבוהה כזאת, כפי שהעלוה [היהודים] הספרדים".

(אהרן מירסקי, "יצירתם של יהודי ספרד בפיוט ובשירה", בתוך: חיים ביינארט (עורך), הוצאת מאגנס, 1994, עמ' 142).

תקופת המשנה והתלמוד: נמשכה כ- 600 שנה. מחורבן בית המקדש השני בשנת 70 לספירה ועד** התקופה המוסלמי בשנת 630 בתקופה זו הועלתה על הכתב התורה שבעל פה ונכתבו שתיים מן היצירות הגדולות של (העם היהודי) - המשנה והתלמוד (הבבלי והירושלמי), שנתנו לתקופה את שמה: תקופת המשנה והתלמוד. תקופה זו שאחרי החורבן עמדה בסימן היעדרם של ירושלים ובית המקדש, אך הביאה להתפתחותם של מרכזי יצירה והנהגה חלופיים, ולעלייתו של המרכז היהודי בבבל.

(שמואל ספראי, "תקופת המשנה והתלמוד", בתוך: חיים הלל בן ששון (עורך), תולדות עם ישראל בימי קדם, הוצאת דביר, 1969, עמ' 298).

ימי הביניים: בתולדות (ישראל) החלו עם תקופת האסלאם במאה ה-7 לספירה ונמשכו עד למשבר*** של תנועת השבתאות המשיחית במאה ה-17. במהלך אלף השנים של ימי הביניים התקיים (עם ישראל) תחת שלטון של שתי הדתות המונותאיסטיות השליטות - הנצרות והאסלאם. היהודים "ברובם המכריע" לא הסכימו להמיר את דתם ולוותר על זהותם הדתית והתרבותית, ולפיכך "רדיפתה והשפלתה של היהדות היו חלק מודע ומוכר בהנהגת החברה של הנצרות והאסלאם". עם זאת, ותוך כדי "מגע ומאבק עם תרבויות הסביבה", היו ימי הביניים תקופה של יצירה ופריחה דתיים ותרבותיים בשלושת המרכזים הגדולים שקמו (לעם ישראל) - תחילה בבבל, ואחר כך באשכנז ובספרד.

(חיים הלל בן ששון, תולדות עם ישראל בימי הביניים, הוצאת דביר, 1969, עמ' 13)

המקובלים בימינו", הגיעה שירת הקודש העברית לשיאה בספרד של ימי הביניים (המאות 10 - 15).¹ שירת הקודש בספרד היא המשך לפיוט (הארץ-ישראלי) הקדום, אך היו לה מאפיינים ייחודיים היא הייתה "שירה משכלת" שעסקה ברעיונות פילוסופיים על הכרת הבורא וייחודו, ונועדה "לעצב או לכל הפחות לעטר" לא רק את התפילה בבית הכנסת, אלא גם אירועים מחוצה לו, בבית ובקהילה* סעודות שבת, אירוסין ונישואין, ברית מילה ועוד.² שירת הקודש בספרד נכתבה בהשראת המקרא** והושפעה במיוחד משני ספרי שירה מקראיים - תהלים ושיר השירים.³ עיקר חידושיה של שירת הקודש בספרד באו לידי ביטוי בפיוט ההגותי של שלמה אבן גבירול*** - כתר מלכות, שאף

- עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, הוצאת כתר, 1975, עמ' 13.¹

קהילה: היא "יחידה חברתית מאורגנת של חיים יהודיים" - התארגנות מקומית של הציבור היהודי* האופיינית (לעם ישראל) מאז ימי הבית השני. לאחר חורבן בית המקדש השני והתרחבותה של הפזורה היהודית הייתה מסגרת הקהילה ביטוי לאוטונומיה היהודית תחת שלטון זר גם (בארץ ישראל) וגם בתפוצות. לקהילה היו הנהגה, מוסדות ותקנות מקובלים ומוסכמים על חבריה, והיא שאפשרה ליהודים לשמור על ייחודם הדתי והלאומי בתנאי גלות תחת שלטון נוכרי. שהיה לעתים עוין.

(אברט גנדלר, "קהילה", בתוך: ארתור א' כהן, פול מנדס-פלור (עורכים), לקסיקון התרבות היהודית בזמננו 1986, עמ' 436)

עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, עמ' 10²
** תנ"ך: תורה, נביאים, כתובים - הוא הספר המקודש (לעם ישראל), "המקור העיקרי לתולדותיו, לדתו, לאמונותיו, למצוותיו, ולתרבותו". ספר התנ"ך הוא הראשית והמסד של תרבות ישראל, והוא העניק לאומה את התואר המיוחד והמחייב - עם הספר. על יסוד התנ"ך נוצרו המשנה והתלמודים, המדרשים וההלכה, הפרשנות לתקופותיה, ההגות היהודית והקבלה ועוד.

(נחום סרנה, "מקרא", האנציקלופדיה העברית, חברה להוצאת אנציקלופדיות, 1972, כרך כד, עמ' 282.)

אהרן מירסקי, "יצירתם של יהודי ספרד בפיוט ובשירה", בתוך: חיים ביינארט (עורך), הוצאת מאגנס, 1994, עמ' 142.³

*** שלמה אבן גבירול (1020 - 1058 בערך): היה מגדולי המשוררים בספרד וגם פילוסוף "מענקי הרוח שקמו לעם ישראל בימי הביניים". למרות פטירתו בגיל צעיר הספיק לכתוב כמה ספרי הגות ומאות שירים. פיוטים רבים משירת הקודש שלו שולבו בסידור התפילה, ויצירתו המפורסמת ביותר - הפיוט "כתר מלכות" - צורפה לתפילות יום הכיפורים במקצת קהילות ישראל.

הוכתר כ"שיר הקודש העברי החשוב ביותר" מאז שירת המקרא.⁴

שירת הקודש בספרד: השפעות, לשון וסגנון

בספרד המוסלמית של ימי הביניים (אנדלוסיה) התקיים המפגש המפרה בין תרבות היהודית לתרבות המוסלמית, ובעקבותיו נוצרה "מזיגה רוחנית, סינתיזה... כמעט טבעית" בין התרבות היהודית לתרבות הערבית.⁵ היצירה היהודית בספרד הכירה עולם תרבותי מפותח ומעודן, שהיה מבוסס על עקרונות של אסתטיקה, הרמוניה וסגנון. בהשראתו התפתחה שירת חול, וזו השפיעה גם על של שירת הקודש בספרד. יהודי ספרד לא הסתפקו עוד בפייטנות מאולתרת של חזנים ושליחי ציבור, וביקשו להפוך את הפייטנות לשירה, ולהפקיד את כתיבתה בידיהם של משוררים מיומנים ששלטו בכלי הביטוי החדישים והמשוכללים. שירת הקודש בספרד עוצבה מחדש מבחינה לשונית, סגנונית וצורנית. עיקרון בסיסי ומחייב היה "צחות הלשון" - שימוש בעברית של לשון המקרא, על אוצר המילים והדקדוק שלה, במקום השימוש בלשון חז"ל* שרווח בפיוט (הארץ-ישראלי) הקדום. שירת הקודש בספרד הותאמה "לטעם הדור וספרותו", כולל המקצב והמשקל החדש, המבוסס על חלוקת מילים להברות.⁶

(אליעזר שביד, הפילוסופים הגדולים שלנו, הוצאת ידיעות אחרונות וספרי חמד, 1999, עמ' 80).

⁴ עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, עמ' 334.

⁵ ישראל לויין, כתר מלכות לרבי שלמה אבן גבירול, הוצאה לאור - אוניברסיטת תל אביב, 2006, הקדמה, עמ' 9.

לשון חז"ל: היא העברית שבה נכתבו יצירותיהם של התנאים, חכמי המשנה - ובהן המשנה,* התוספתא ומדרשי ההלכה מקצת מדרשי האגדה נכתבו בעברית, ויש קטעים בעברית גם בתלמודים לספירה) מציין את המעבר מכתובה בלשון המקרא 70(הבבלי והירושלמי). חורבן בית המקדש השני (המאוחרת לכתובה בלשון חז"ל. בזמן חורבן הבית השני ואחריו הייתה בארץ - ובכלל זה בקרב יהודיה - מציאות רב לשונית, והעברית הייתה בנסיגה עוד קודם לחורבן.

(ההיסטוריה של ארץ ישראל - תקופת המשנה והתלמוד והשלטון הביזנטי, הוצאת כתר ויד יצחק בן צבי, ירושלים - 1998, עמ' 188 - 189).

⁶ ישראל לויין, כתר מלכות לרבי שלמה אבן גבירול, עמ' 9.

משוררי ספרד הוסיפו לשירת הקודש חריזה בתבניות מגוונות ויצרו את חלוקת השיר ל"בתים". לשון המקרא וסגנונה היו מקור השראה למשוררי ספרד, והיו בהם - דוגמת

שמואל הנגיד* הראשון שכתב שירת קודש בסגנון החדש היה דונש בן לברט**, אך עיצובה הגיע לשיא שכלולו ביצירתו של שלמה אבן גבירול, שהגדיר "אמות מידה חדשות" לשירת הקודש העברית וקבע "צורה סופית, משוכללת ומדויקת לדיוקנה המחודש". וכל אלה באו לידי ביטוי בשירו העיוני הארוך - כתר מלכות⁷. גדולי פייטניה של ספרד היו למעשה משוררי החול הגדולים שלה, ובהם משה אבן עזרא***, יהודה הלוי****,

---

שמואל הנגיד: הוא שמואל אבן נגרילה (993 - 1056 לספירה) שפעל בממלכת גרנדה שבספרד והיה* שילוב נדיר של משורר ולוחם. שמואל הנגיד היה מדינאי דגול ושר צבא, תלמיד חכם ואיש אשכולות, בלשן ומשורר מחונן. הוא היה מגדולי משוררי ספרד, שעיזב את שירת החול בספרד לסוגיה השונים (חיים שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, עדכן והשלים עזרא פליישר, הוצאת מאגנס ומכון בן צבי, 1989, עמ' 182).

דונש בן לברט (920 - 990 בערך): היה משורר ובלשן עברי. נולד בעיר פאס שבמרוקו, התחנך** בישיבת סורא והיה תלמידו של רב סעדיה גאון. אחרי לימודיו עבר לקורדובה שבספרד, ושם שימש כרב ודיין. יש חוקרים הסבורים שדונש בן לברט כתב את החיבור "תשובות על רב סעדיה גאון", ובו קבע כי לכל פועל עברי שלוש אותיות שורש. לעומתם חוקרים רבים מטילים בכך ספק, משום שידוע כי דונש בן לברט דבק בדקדוק המסורה שלפיו יש בעברית גם שורשים בעלי אות אחת או שתיים. בן לברט חידש חידושים גם בתחום השירה העברית, והיה הראשון שהשתמש במשקל הערבי

(דונש בן לברט, האנציקלופדיה העברית, כרך יב, עמ' 205).

עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, עמ' 337⁷

משה אבן עזרא (1055 - 1135): משורר עברי, נולד בגרנדה שבספרד המוסלמית למשפחה יהודית*** מכובדת ומבוססת, זכה להשכלה מקיפה גם בתחום היהדות וגם בתחום המדע והתרבות הערבית. בגרנדה כתב את "ספר הענק", ובו מכתמים - שירים קצרים בני 2 - 6 שורות במגוון נושאים משירת החול: שירי ידידות ותהילה, שירי אהבה וטבע וגם מעט שירי פרדה, זקנה ומוות. ספר זה מעיד על שליטתו המופלאה של משה אבן עזרא בלשון העברית, ובו השתמש לעתים קרובות בצימודים - משחקי לשון המבוססים על מילים שכתובתן והגייתן זהה אך משמעותן שונה. (משה אבן עזרא, דיוואן, מהדורת דב ירדן, 1966, חלק א, עמ' סד בית ה)

ואברהם אבן עזרא. שירת הקודש של משוררי ספרד שולבה בסדר תפילות השבת והחג של יהודי ספרד ושל קהילות היהודים שאימצו נוסח זה, כמו גם בזמירות המלוות את סעודות השבת במרבית קהילות ישראל⁸.

שירת הקודש בספרד: נושאים ותכנים

שירת הקודש בספרד זנחה את לשון חז"ל לא רק בתחום הלשון והסגנון, אלא גם בתחום התוכן: את התכנים השאובים ממדרשי חז"ל החליפו משוררי ספרד בתכנים הגותיים דתיים, גם בהשראת מזמורי תהלים וגם בהשפעת ההגות של זמנם ומקומם - לדוגמה: ההתבוננות בבריאה ובברואים כאמצעי להכרת הבורא, גדולתו וחכמתו. בהשראת מזמורי תהלים עסקה שירת הקודש בספרד גם בגורלו של היחיד וגם בגורלה של (האומה). משוררי ספרד תיארו בפיוטיהם את מצבו של האדם בעולם, את חולשותיו וחטאיו, את עמידתו לפני האל ואת ציפייתו לכפרה ולישועה ממצוקותיו. גם העיסוק בגורל (האומה) קיבל בשירת ספרד ביטוי חדש: הפייטנים תוהים על פשר הפורענויות והייסורים הפוקדים את (עם ישראל), כגון בפיוט של אברהם אבן עזרא "צור" (המקרא בצור ישראל, / קומה לעזרת קהל ישראל! / אלי, לפני ימך רמה - / הבט לבנך בכורך, למה / נמכר לעבד ביד האמה?...") ודומה לכך - בפיוט של יהודה הלוי: "העם אשר הלך חושך, שברו עדי אן ימשך?"⁹ שירת הקודש בספרד תיארה את היחסים בין יהוה לעמו, את נאמנותו של (עם

יהודה הלוי, (1075-1141): נולד בטודלה למשפחה אמידה ומשכילה ונחשב לגדול משוררי ספרד. ****
 היה גם פילוסוף, רופא, ומנהיג לא רשמי של יהודי ספרד בימיו. לפרנסתו עבד כרופא. אך עסק גם במסחר, וכבר בגיל צעיר החל לכתוב שירים. שירתו של יהודה הלוי כללה סוגה חדשה ומיוחדת במינה, שירי ציון, ורבים מפיוטיו שולבו בתפילות השבת והחג והם מלווים גם בימינו את סעודות השבת. (שולמית אליצור, "שירת החול העברית בספרד המוסלמית", הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2004, כרך א' עמ' 107)

⁸ דיוואן שמואל הנגיד, מהדרות דב ירדן, 1966, עמ' 31

⁹ שירי הקודש לרבי יהודה הלוי, מהדורת דב ירדן, 1978, כרך ראשון, עמ' 222

ישראל) לאלוהיו ואת כיסופיו לגאולה ולשיבת ציון* גיבוריה של שירה זו – (עם ישראל), אומות העולם, האדם היחיד וגם האל - מוצגים כדמויות אנושיות בעלות תכונות אופייניות ויצירים: "אגגי הנותן רוזנים משחק, בחשבו מחשבות און על בית ישחק (יצחק), יושב בשמים ישחק"¹⁰. גם היחסים בין יהווה לעמו מוצגים כיחסים שבין זוג אוהבים, הדוד והרעיה - בהשראת שיר השירים: "יצאה לקדמך כלה לך כלתה." הפנייה אל יהווה בפיוטים אלו היא אישית ואינטימית: הוא נקרא דוד, צבי ואוהב, המפגין כלפי בת זוגו, (עם ישראל), רגשות של חיבה, נאמנות, קנאה ועוד.

העיסוק בגורלו של האדם היחיד העומד מול אלוהיו, כמו גם התהייה על גורלו של (עם ישראל) ותיאור היחסים שבין ה' לעמו היו מחידושיה של שירת הקודש בספרד. שירה זו בולטת בעושר הסגוני של תכניה ששאבו את השראתם גם משירת המקרא וגם מן ההגות היהודית בספרד. שירת הקודש בספרד זכתה גם ללבוש אלגנטי חדיש של צורה, לשון וסגנון - בהשפעת השירה הערבית וחידושיה של שירת החול העברית¹¹.

תולדות חייו של אברהם אבן עזרא

אברהם אבן עזרא (1090 - 1165) נולד בטודלה שבספרד והיה יוצר רב-גוני - פייטן ומשורר, פרשן המקרא ודקדקן, מתמטיקאי ואיש מדע. את עיקר שירתו כתב בספרד ונחשב לאחרון הפייטנים הגדולים של שירת הקודש.¹²

* שיבת ציון: במובנה ההיסטורי המקורי היא חזרתם של היהודים מגלות בבל לציון, לירושלים, בעקבות הכרזת כורש בשנת 538 לפני הספירה.

(יאיר הופמן, "שיבת ציון" בתוך: אלי בר נביא (עורך), האטלס ההיסטורי - תולדות עם ישראל, הוצאת משכל, 1992, עמ' 28)

¹⁰ שירי הקודש לרבי יהודה הלוי, עמ' 252.

¹¹ שירי הקודש לרבי יהודה הלוי, עמ' 212.

¹² שולמית אליצור, שירת החול העברית בספרד המוסלמית, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2004, עמ' 115

הוא בן למשפחה מיוחסת. בצעירותו סבל עוני ומחסור ונמנה עם תלמידי החכמים, המשוררים ואנשי המדע שנוקקו לתמיכתם של יהודים עשירים ונדיבים - בני השכבה הגבוהה שהיו מקורבים לשלטונות - והיחסים המורכבים בין התומך הנכבד ובין איש הרוח הנתמך קיבלו ביטוי קליל והומוריסטי בשירת החול שלו. אברהם אבן עזרא היה ידידו הצעיר והקרוב של המשורר והפילוסוף יהודה הלוי, שנולד גם הוא בטודלה שבספרד. לאבן עזרא היו חמישה ילדים, אך רק אחד מהם ידוע בשמו - בנו יצחק, שהיה גם הוא משורר.¹³

בגיל 50 (בערך) עזב אבן עזרא את ספרד ועבר לאיטליה, אך נותר גאה במוצאו ובמורשתו וכל ימיו התהדר בכינוי "אברהם הספרדי". תחילה התיישב ברומא וחי בה במשך כמה שנים, ולאחר מכן נדד בין ערי איטליה, והביא לקהילות היהודים שם את התרבות והיצירה של יהודי ספרד, ובכלל זה - את הלשון העברית, לאחר שעמד על העברית המשובשת של פייטני איטליה. כדי לשפר את העברית של חכמי רומא כתב אבן עזרא ספרי דקדוק בעברית, ובהם הספר "מאזניים". לפרנסתו עסק, בין השאר, בהוראת עברית וכן בתרגום יצירותיהם של יהודי ספרד מערבית לעברית, להשכלתם של יהודי איטליה. בנדודיו באירופה הגיע אברהם אבן עזרא לצרפת, שם היה בקשר עם רבנו תם, נכדו של רש"י - ולאנגליה, שם כתב את "איגרת השבת". ויש הסבורים שהגיע גם ל(ארץ ישראל) ולצפון אפריקה. אבן עזרא עסק גם בהגות - אם כי רק כעיסוק צדדי, בהשוואה לתחומי יצירתו האחרים - וכתב שני חיבורים הגותיים: את "ספר השם" על שמות האלוהות ואת "יסוד מורא" על טעמי המצוות.¹⁴

במשך כ-25 שנות נדודיו באירופה כתב אבן עזרא את פרשנותו למקרא - שבזכותה קנה את עיקר פרסומו לדורות. לידינו הגיעו פירושו הקצרים לחמישה חומשי תורה - ולשניים מהם גם פירושו הארוכים, וכן פירושו לספר ישעיהו, פרשנותו לחמש מגילות ולספרים איוב ודניאל. לא ידוע אם כתב פירוש לכל ספרי המקרא, וכבר מבאריו הראשונים טענו שלא היו בידיהם פירושו לספרי נביאים ראשונים לירמיהו, ליחזקאל, למשלי, לעזרא ולנחמיה ולדברי הימים.¹⁵ בשנות נדודיו כתב גם חיבורים על הלשון העברית והדקדוק וספרי

¹³ עוד בנושא: דוד רומאנו, "תרומתה של יהדות ספרד למדעים", בתוך: חיים ביינארט (עורך), מורשת ¹³ ספרד, הוצאת מאגנס, 1994, עמ' 198-199.

¹⁴ עוד בנושא: דוד רומאנו, "תרומתה של יהדות ספרד למדעים", שם, עמ' 201.

¹⁵ מהדורת ישראל לוי, הוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 1976.

אסטרונומיה ואסטרולוגיה. שירתו - קודש וחול - נכתבה בשנותיו בספרד. נדודיו הרבים הקשו על שימור יצירותיו, וכמה מחיבוריו המדעיים שנכתבו בעברית אבדו, ונשתמרו רק בתרגומיהם ללטינית, לצרפתית ולקטלאנית. אברהם אבן עזרא נפטר בשנת 1165.¹⁶

שירתו של אברהם אבן עזרא

אברהם אבן עזרא, כמו משוררי ספרד אחרים, כתב שירי קודש, פיוטים, לצד שירי חול. שירת החול של אבן עזרא עוסקת בנושאים שרווחו בסוגה זו, ובהם שירי ידידות, אהבה וקינה - לצד חידוש משלו - שירי ויכוח, שבהם מתנצחים ביניהם שני צדדים המייצגים רעיונות מופשטים או מהויות - מי מהם חשוב יותר, לדוגמה: ויכוח בין האביב לחורף, בין הלחם ליינ, ¹⁷. שירת החול של אברהם אבן עזרא כללה מכתמים - שירים קצרים ולהם תוכן סטירי עוקצני או דבר חידוד. בשירים אלו נתן המשורר ביטוי קליל, הומוריסטי ואף אירוני - אך לא מריר - לתלאות החיים שהיו מנת גורלו, ולתלותו בעשירים ונגידים שהיו בעלי ממון - אך לא בהכרח הצטיינו בחוכמתם. כך התלונן אבן עזרא על התרוצצות בניסיון לפגוש את השר מיטיבו - ואת הדחיות שקיבל מבני פמלייתו: "אשכים לבית השר - / אומרים: כבר רכב, / אבוא לעת ערב - / אומרים: כבר שכב" - ומסקנתו האירונית של המשורר: "אוויה לאיש עני / נולד בלי כוכב (בלי מזל)". אך כל אלה לא פגעו בגאוותו העצמית, וכמו אנשי רוח ויוצרים חסרי אמצעים בימיו ובמצבו - האמין ביתרון חוכמתו ורוחו. באחד ממכתמיו מתאר אבן עזרא את מעילו הבלוי והקרוע - "מעיל יש לי והוא כדמות כברה" מלא חורים עד כי המשורר נלאה "מספור את כל נקביו", אך בסיום השיר ומתוך הכרת ערך עצמו מבקש המשורר: "אלוהי, החליפהו במעטה / תהילה לי, ותיטיב התפירה." זהו "אברהם אבן עזרא, המספר על עוניו ותלאותיו וחיוך על שפתיו".¹⁸ עוד חידוש של אברהם אבן עזרא בתחום שירת החול היה סיפור משל מחורז שכתב, "חי בן מקיץ", ובו דמות פלאית, המייצגת את השכל, מתגלה למשורר ולוקחת אותו למסע שבמהלכו הוא

¹⁶ עוד בנושא: דוד רומאנו, "תרומתה של יהדות ספרד למדעים", שם, עמ' 204.

¹⁷ מהדורת ישראל לויין, הוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 1976.

¹⁸ שולמית אליצור, שירת החול העברית בספרד המוסלמית, שם, עמ' 116.

מתוודע אל בוראו, אל נשמת האדם ואל החכמה. לצד שירי חול כתב אברהם אבן עזרא עשרות פיוטים, המבטאים את רגשותיו הדתיים ובהם דברי שבח והלל לבורא עולם ולרוממותו.

מקצת פיוטיו שולבו בתפילות השבת והחג של קהילות היהודים בעירק ובצפון אפריקה וגם בזמירות השבת של מרבית קהילות ישראל, ובהן "צמאה נפשי", "כי אשמרה שבת". על שירתו של אברהם אבן עזרא כתב יהודה אלחריזי*: "וכל פיוטיו נוראים וענייניו נפלאים / כהם לא ראו הרואים."¹⁹

אגדלך / ר' אברהם אבן עזרא

1. אגדלך אלקי כל נשמה / ואודך ברב פחד ואימה.
2. בעמדי תוך קהלך צור לרומם, / לך אכרע ואכופ ראש וקומה.
3. רקיעי רום הלא נטה במבטא / והארץ יסדה על בלימה.
4. היוכל איש הקור את סוד יוצרו? / ומי הוא זה בכל קדמה וימה?
5. מרומם הוא עלי כל פה ולשון, / אשר הפליא ועשה כל בחכמה.
6. ויתגדל בגוי קדוש ועליון / ויתקדש שמייה רבא בעלמא.²⁰

סוג השיר: השיר הוא שיר קודש- בגלל האקרוסטיכון: אברהם, המופיע באותיות הפותחות כל בית, פרט לתפארת החתימה.

יהודה בן שלמה אלחריזי (1170 בערך - 1230 בערך): נולד בטולדו שבצפון ספרד. משורר ומתרגם * עברי שתרגם מערבית לעברית את פירוש המשנה של רמב"ם ואת ספרו הפילוסופי "מורה הנבוכים". ייחודו של יהודה אלחריזי היה בתחום שירת החול: הוא הביא מן השירה הערבית את תבנית המקאמה, המחברת, והיה כותב המקאמות הבולט בשירה העברית תחילה תרגם לעברית את ספר המקאמות של גדול משוררי המקאמות בערבית - אלחריזי הבצרי - והעניק לתרגום העברי את השם "מחברות אתיאל". לאחר מכן כתב את ספר המקאמות הראשון בעברית - ספר התחמוני - ובו 50 מקאמות שכללו "סיפורים ומעשיות ובדיות".

(אהרן מירסקי, "יצירתם של יהודי ספרד בפיוט ובשירה", בתוך: חיים ביינארט (עורך), מורשת ספרד, הוצאת מאגנס, 1994, עמ' 144).

יהודה אלחריזי, תחמוני, הוצאת מחברות לספרות בסיוע מוסד הרב קוק, 1952, עמ' 45.¹⁹
 לוין ישראל, אברהם אבן עזרא חייו ושירתו, תל אביב 1969, עמ' 28.²⁰

רשות לקדיש- פיוט פתיחה לקדיש. בפיוטי רשות נוטל החזן רשות מן הציבור לשמש שלוחם לפני המקום. בפיוטי רשות (רשויות- לברכו, לקדיש, לנשמת כל חי) ישנם רמזים בד"כ לתפילה שאמורה להופיע אחריהם. התפקיד של הפיוט- איזה סוג רשות הוא – משתקף ברעיונות של הפיוט ונרמז בתפארת החתימה.

במקור נועד הפיוט הזה להיאמר בין שתי תפילות בשבת: לאחר תפילת **נשמת כל חי** ולפני חצי הקדיש המופיע לפני תפילת ברכו. כיום, הפיוט נאמר גם בשירי הבקשות סמוך לתפילת שחרית לפני תפילת השחר. המשפט בפיוט "אגדלך אלוקי כל נשמה" גרם לשילוב פיוט זה לפני תפילת השחר. כמו כן, מנהג לאמר פיוט זה לפני תפילת ערבית במוצאי שבת.²¹

תוכן השיר:

בתים 1-2: בשני הבתים האלו פונה הדובר לאלוהיו בגוף שני. פנייה זו היא פרץ של רגשות שונים הגואים במשורר: התפעמות מגדולת ה' והודיה לו; פחד ואימה הגואים בו גם בגלל ההכרה בגדולתו של הבורא וגם בגלל מקומו בתוך הקהל וכמוביל אותו. תיאור מיקומו הפיזי של המשורר: 'בעמדי תוך קהלך צורלרומם' שייך גם לצלעית שלפניו: 'ואודך ברב פחד ואימה' וגם לצלעית שלאחריו: 'לך אכרע ואכוף ראש וקומה'.

בתים 3-4: בבתים אלו פונה החזן / הדובר לקהל המתפלל עימו. כאילו בא להסביר לנוכחים את פרץ רגשותיו המעורבים: כאילו הוא אומר לקהל: תבינו, זה לא סתם שאני כל כך נרגש במעמד התפילה הזה. הרי שלחתם אותי לעמוד לפני מי שבציווי אחד, באמירה אחת, בביטוי אחד נטה את השמים וייסד את הארץ. אי אפשר לרדת לסוף דעתו. והוא מסיים במעין התרסה לקהל: 'ומי הוא זה בכל קדמה וימה?!' מי הוא זה ואי-זה הוא אשר מלאו לבו לומר שיוכל לחקור את סוד יוצרנו?! כלומר, גדולת ה' מתבטאת הן בבריאת העולם והן בבריאת האדם.

²¹ אליצור שלומית, שירת החול העברית בספרד המוסלמית, כ"א, תל-אביב, 2004, עמ' 56.

בתים 5-6: החזן / הדובר פונה כעת לכלל הנוכחים במעמד התפילה: לאלוהים (אליו הוא פונה כעת בגוף שלישי), לקהל, לעצמו ואומר, שאת ה' משבחים כולם על החכמה המתגלה בבריאה וישראל מקדשים את שמו בתפילת קדיש.²²

משמעות השיר: בפיוט זה עומד המשורר, חרד וירא מול האל והפער הנצחי בין האדם לבוראו. רגשות שונים צפים ועולים כאן - הודאה, פחד, אימה, פליאה והשתוממות - מתוכם בוקע ועולה הפרדוקס של התשוקה והשאיפה לגדל ולהלל את האל על אף אפסותו של האדם. על מנת להלל ולשבח מישהו יש להבין את מעשיו, אך אדם, בגלל מוגבלותו, אינו יכול לתפוס את כל גדולתו של ה'.²³

מקורות

- אהרן מירסקי, "יצירתם של יהודי ספרד בפיוט ובשירה", בתוך: חיים ביינארט (עורך), הוצאת מאגנס, 1994.
- שמואל ספראי, "תקופת המשנה והתלמוד", בתוך: חיים הלל בן ששון (עורך), תולדות עם ישראל בימי קדם, הוצאת דביר, 1969.
- חיים הלל בן ששון, תולדות עם ישראל בימי הביניים, הוצאת דביר, 1969.
- עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, הוצאת כתר, 1975.
- אברט גנדלר, "קהילה", בתוך: ארתור א' כהן, פול מנדס-פלור (עורכים), לקסיקון התרבות היהודית בזמננו 1986.
- נחום סרנה, "מקרא", האנציקלופדיה העברית, חברה להוצאת אנציקלופדיות, כרך כד, 1978.

²² בקשי מאיר, אגדלך לרבי אברהם אבן עזרא, בתוך: שירו לו שיר חדש, ירושלים 1981, עמ' 78.

²³ לויך ישראל, ילקוט אברהם אבן עזרא, תל אביב 1985, עמ' 31.

- אליעזר שביד, הפילוסופים הגדולים שלנו, הוצאת ידיעות אחרונות וספרי חמד, 1999.
- ישראל לוין, כתר מלכות לרבי שלמה אבן גבירול, הוצאה לאור - אוניברסיטת תל אביב, 2006.
- ההיסטוריה של ארץ ישראל - תקופת המשנה והתלמוד והשלטון הביזנטי, הוצאת כתר ויד יצחק בן צבי, ירושלים - 1998.
- חיים שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, עדכן והשלים עזרא פליישר, הוצאת מאגנס ומכון בן צבי, 1989.
- דונש בן לברט, האנציקלופדיה העברית, כרך יב.
- משה אבן עזרא, דיוואן, מהדורת דב ירדן, חלק א, 1966.
- שולמית אליצור, "שירת החול העברית בספרד המוסלמית", הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, כרך א, 2004.
- דיוואן שמואל הנגיד, מהדרות דב ירדן, 1966.
- שירי הקודש לרבי יהודה הלוי, מהדורת דב ירדן, כרך ראשון, 1978.
- יאיר הופמן, "שיבת ציון" בתוך: אלי בר נביא (עורך), האטלס ההיסטורי - תולדות עם ישראל, הוצאת משכל, 1992.
- דוד רומאנו, "תרומתה של יהדות ספרד למדעים", בתוך: חיים ביינארט (עורך), מורשת ספרד, הוצאת מאגנס, 1994.
- מהדורת ישראל לוין, הוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 1976.
- יהודה אלחריזי, תחכמוני, הוצאת מחברות לספרות בסיוע מוסד הרב קוק, 1952.
- לוין ישראל, אברהם אבן עזרא חייו ושירתו, תל אביב, 1969.

• בקשי מאיר, אגדלך לרבי אברהם אבן עזרא, בתוך: שירו לו שיר חדש, ירושלים 1981.

• לוין ישראל, ילקוט אברהם אבן עזרא, תל אביב, 1985.

الشعر العبري الديني لإبراهيم ابن عزرا في إسبانيا

م. نعمة جاسم محمد

مركز الدراسات الاستراتيجية والدولية

الملخص:

إنّ بدايات الشعر الديني اليهودي لم تكن في اسبانيا ، بل هي قديمة جدا وبالتحديد في نهاية فترة التلمود، وهذا النوع من الشعر يعتبر احد النتاجات الأصيلة والبارزة عند اليهود . غير ان في اسبانيا وبالتحديد في ايام العصور الوسطى ويتأثير من الشعر الديني ، فقد تجدد الشعر الديني شكلا ومضمونا حيث وصل هذا النوع من الشعر الى قمة مجده وذلك منذ بداية القرن العاشر الى نهاية القرن الخامس عشر الميلادي. وإن الشعر الديني في اسبانيا هو استمرار للشعر الديني اليهودي القديم ، لكن نجد بأن له مميزات وخصائص تفردها حيث كان شعرا متتورا مبنيا على افكار فلسفية راقية وذلك من خلال تأثره بالثقافة العربية .

إنّ الشعر الديني كتب بوحى (المقرا) ويتأثير خاص من سفر من التوراة هو سفر المزامير، ان اصل تجديد وانبعث الشعر الديني في اسبانيا جاء على يد (سليمان بن جبيرول) وذلك في اسبانيا المسلمة (الاندلس) في ايام العصور الوسطى ، حيث كان هناك لقاء كبير بين الثقافة اليهودية والثقافة الاسلامية مما ادى الى حصول امتزاج بين الثقافتين. ان الشعر الديني في اسبانيا قد تشكل من جديد من ناحية اللغة والاسلوب والصورة والاساس ومن ذلك نقاء ووضوح التعبير مع استعمال لغة المقرا وكلماته وقواعده بدل لغة حكماء المشنا ، لذلك نجد ان الشعر الديني في اسبانيا يطابق ويلتئم منطق الجيل الجديد وادابه. وإن شعراء اسبانيا اليهود اضافوا للشعر الديني نظم الشعر والقافية وبتراكيب واشكال متعددة وقسموا الشعر الى بيوت شعرية .وان اول من كتب الشعر الديني بأسلوب جديد هو (دوناش بن لبراط) ويأتي بعده (سليمان بن جبيرول) والذي وصل بالشعر الديني الى القمة ، وقد استخدم الشعر الديني اليهودي في اسبانيا في صلاة يوم السبت والاعياد بالنسبة للمجموعات اليهودية التي كانت تعيش في اسبانيا. وإن الشعر الديني في اسبانيا تخلق عن لغة المشنا ليس فقط في مجال الاسلوب ولكن في مجال المضمون ايضا . حيث نجد شعراء اسبانيا من اليهود قد وصفوا في شعرهم الانسان وموقعه في هذه الدنيا ، ضعفه ، وخطاياها ، موقعه امام الله . كذلك وصف شعراء هذه المرحلة العلاقة بين الله وشعبه ووصفوا مرحلة الشتات ومن ثم الرجوع الى صهيون .